

Analýza neverbálnej komunikácie ako súčasť multimodálnej analýzy textu

Nina Lacová

*Katedra rusistiky a východoeurópskych štúdií
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave*

Analysis of Nonverbal Communication as Part of Multimodal Text Analysis

Litikon, 2024, Vol. 9, No. 2, pp. 85-91

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-8809-473X>

This article examines nonverbal communication in the context of multimodal texts, referring to the works of G. Kress, G. E. Krejdlín, F. Serafini et al. The aim of this paper is to define, qualify and evaluate nonverbal communication, its basic terminological apparatus, as well as to illustrate the connection between multimodal analysis and nonverbal communication, indicating the importance of nonverbal communication in comprehension of multimodal texts.

Keywords: nonverbal communication, mode, language, multimodality, culturee

Multimodálna analýza ponúka široký priestor skúmania objektov a jej imanentnou súčasťou sú módy. Medzi hlavných predstaviteľov multimodálnej analýzy, ktorá je do určitej miery podmienená znakovosťou, a teda semiotikou, patria G. Kress, M. Halliday a M. Foucault, ktorí definujú semiotiku aj pomocou sociálnej praxe. Svet a jeho obraz, ktorý sa skladá z určitých znakov, sa bude odlišovať v závislosti od kultúrneho priestoru, v ktorom sa médium/komunikát vytvára. Dôležitou skutočnosťou je preto uvedomenie si, že spoločnosť používa také znaky, aké sú pre ňu typické a prirodzené.

Neverbálna komunikácia je komponentom verbálnej komunikácie, ide o jej dôležitú a neoddeliteľnú súčasť, ktorá dopĺňa jej obsah o fonické, vizuálne a kinetické aspekty, respektíve prejavy, a tým pomáha lepšie porozumieť komunikujúcemu a pochopiť hovorené slovo. Taktiež ponúka možnosť pracovať s podprahovými myšlienkami, rôznymi správami a podtextami vyjadrenými práve pomocou neverbálnej komunikácie, v kóde tela. Práve preto môžeme tvrdiť, že v niektorých prípadoch je neverbálna komunikácia schopná úplne nahradiť tú verbálnu, a to z dôvodu, že vďaka neverbálnym prejavom môže komunikátor vyjadriť svoje postoje, najmä tie, ktoré sú založené na pocitoch a emóciách. Každý jedinec by preto mal vedome pracovať na svojich neverbálnych prejavoch, upevňovať ich, korigovať a regulovať, pretože pomocou tohto druhu komunikácie môže komunikátor doplniť a umocniť efekt slovného prejavu. Výnimkou

z uvedeného sú vrodené prejavy neverbálnej komunikácie: aj napriek tomu, že ide o rôzne formy, nájdeme medzi nimi určitý prienik množiny spoločných prvkov.

V psychologickom slovníku je neverbálna komunikácia definovaná ako forma dorozumievania, ktorá je mimoslovná a okrem pohybov tela, gest, mimiky a pohybov očí je sprostredkovaná aj hlasom, pauzami v reči, zvukmi, ako je napríklad smiech. Taktiež môže byť uskutocnená zapojením čuchových receptorov, dotykmi, odevom, kozmetikou či priestorovým usporiadaním (Hartl, 2004). Psychológia teda definuje neverbálnu komunikáciu ako spôsob komunikácie, pri ktorej využívame všetky prostriedky, ktoré sú neslovné, bez ohľadu na to, či zámerne, alebo nezámerné.

Podľa zistení A. Mehrabiana predstavuje verbálna komunikácia iba 7 % obsahu našej výpovede, vokálna zložka (tón hlasu, modulácia a ďalšie zvuky) predstavuje 38 % a zvyšných 55 % obsahu výpovede je sprostredkovaných pomocou neverbálnych signálov (Mehrabian, 1981).

Ruský lingvista G. E. Krejdlín v mnohých prácach skúma práve problematiku neverbálnej komunikácie. Často však ide o omnoho širší a väčší záber pozorovania a prepájania týchto prejavov, preto vyčleňuje desať odvetví,¹ pričom za dve hlavné oblasti neverbálnej semiotiky považuje práve paralingvistiku a kineziku (Krejdlín, 2002).

Ak hovoríme o paralingvistike, je dôležité poznamenať, že ide o disciplínu, ktorá skúma zvukový kód a javy, ktoré sprevádzajú reč, pritom však nesúvisia s jazykom ako takým, ide napríklad o tón reči, hlasitosť, tempo, pauzy, zároveň však kladie dôraz na kvalitatívne príznaky hlasu ako rozsah, zafarbenie, výška, resp. hĺbka hlasu. Patria sem aj odchýlky vo výslovnosti, ktoré môžu byť zapríčinené vplyvom dialektu alebo individuálnymi faktormi, ako napríklad chrapľavosť, mlaskanie, šepkanie a pod. Parajazyk napomáha interpretovať slová a frázy, dokonca za pomoci využitia jednotlivých intonačných konštrukcií dokážeme výpoveď sformovať tak, že nadobudne nový alebo opačný význam. Z toho dôvodu je možné medzi najdôležitejšie paralingvistické elementy zaradiť práve intonáciu a intonačnú charakteristiku reči. Výber paralingvistických prostriedkov hovoriaceho je na rozdiel od lingvistických prostriedkov ťažko predpovedateľný. Intonačnú konštrukciu z hľadiska systému jazyka však vieme predikovať, pretože je určená samotným jazykom a je považovaná za lingvistický nástroj, pričom zafarbenie tejto intonačnej konštrukcie vopred nepoznáme, z čoho vyplýva, že ide zároveň o paralingvistický nástroj, ktorý je funkčným komponentom rečovej činnosti. Inými slovami, paralingvistika skúma zvukové prostriedky, ktoré sprevádzajú reč, no nepatria k jazyku (Krejdlín, 2002).

Ďalším dôležitým odvetvím neverbálnej komunikácie je kinezika, ktorá skúma semiotiku pohybov tela, čiže jazyk tela a jeho znaky. V širšom zmysle je to náuka o reči tela a jeho častiach. V užšom zmysle je chápaná ako náuka o gestách, ku ktorým patria gestá rúk, hlavy, nôh, taktiež pózy a pohyby tela, pričom sem zahŕňame aj mimické gestá, a teda mimiku, pretože úzko súvisí s niektorými prejavmi tela ako celku. Vo všeobecnosti je pri rozhovoroch priama

¹ Paralingvistika (fonika/fonácia) – náuka o zvukoch neverbálnej komunikácie, kinezika (pohyby) – súčasťou tohto odvetvia je aj gestika – náuka o gestách, gestikulácii, pohyboch, okuletika (vizika) – náuka o pohľadoch a očnom kontakte, auskultácia (načúvanie) – náuka o počúvaní a následnom prijímaní zvukov v komunikačnom procese, haptika (dotyky) – náuka o dotykoch a hmate počas komunikácie, proxemika (dišancia) – náuka o vzdialenosti a priestore, olfaktorika (čuchový vnem) – náuka o pachu a čuchu počas komunikácie, chronemika (časové hľadisko) – náuka o čase komunikácie, o štruktúre času a funkcii v kultúre, gastrika (gastronómia) – náuka o znakoch a kultúre jedla a stolovania, systémológia (vyjadrenie a pôsobenie počas procesu komunikácie) – náuka o systéme vyjadrovania (Krejdlín, 2002, s. 22).

pozornosť koncentrovaná na tvár a telo je vnímané periférne (Krejdlín, 2002). Tvár sa preto javí ako najväčšmi pozorovaná časť tela a tesne za ňou radíme gestá, pričom najviac gest vytvárame rukami a hornou časťou tela. Gestá sú jednou z najviac využívaných podôb fyzickej neverbálnej komunikácie. Umožňujú lepšiu komunikáciu a v mnohých prípadoch pomáhajú aj pri znížení napätia u konkrétného človeka; takto sa v gestách odráža aj jeho aktuálny stav a emócia, ktorú prežíva navonok. Niektorí bádatelia radia ku kinezike aj ďalšie elementy, ako napríklad elementy fyziologického,² ale aj sociokultúrneho³ pôvodu. Gestá sú späté najmä s rečou, a teda sú súčasťou toho istého procesu, pričom ich úlohou je určený ústny prejav zintenzívniť a zexpresívniť (Labov, 1972).

Slovenský jazykovedec J. Mistrík vo svojich prácach uvádza nasledujúcu klasifikáciu neverbálnej komunikácie: „*fonetické prostriedky, proxemika (priblíženie a oddialenie), haptika, posturika, kinezika, gestika, mimika, pohľad, grafika (rukopis), farba, olfaktorika (čuch)*“ (Mistrík, 1998, s. 19). Podľa niektorých bádateľov je však možné neverbálnu komunikáciu rozdeliť len na dve základné skupiny, pričom do prvej patria všetky elementy, ktoré súvisia s pohybom tela, pózy, gestá, dotyky, výrazy tváre a pohľady. Do druhej kategórie zaraďujeme všetky prvky parajazyka. Iní hovoria o delení neverbálnej komunikácie na zámernú a nezámernú. Dôležité je však podotknúť, že jedno delenie nevylučuje to druhé a oba varianty komunikácie vieme zdefinovať súčasne, pretože dokážu nastať naraz (Kolšanskij, 2005).

Z uvedeného vyplýva, že existujú rôzne klasifikácie neverbálnej komunikácie. Existujú prejavy, ktoré sú známe a príznačné pre všetkých, no vyskytujú sa aj prejavy, ktoré sú typické pre jednotlivca. V nadväznosti na toto kritérium rozlišujeme a klasifikujeme neverbálnu komunikáciu na rôzne odvetvia a rôzne smery, ako napríklad na všeobecné prejavy a individuálne prejavy. Faktom je, že niektoré emočné prejavy sú spoločné pre všetkých ľudí (všeobecné, resp. základné ľudské prejavy). Patrí k nim radosť, smútok a hnev. Existuje niekoľko vzorcov, podľa ktorých sa v určitých emočných situáciách správame, napríklad reč tela pri nervozite alebo strachu. Ide o pomerne dobre prebádané prejavy, pretože sú predmetom mnohých vedeckých štúdií.

Človek, ktorý si uvedomuje a zároveň dokáže svoju neverbálnu komunikáciu kontrolovať (čo znamená, že ju vie adekvátne používať a korigovať), bude pravdepodobne v komunikácii a celkovo aj v procese dorozumievania úspešnejší, a to neporovnateľne s tými ľuďmi, ktorí využívajú mimojazykové prostriedky nesprávne, zavádzajúco alebo ich nevyužívajú vôbec. Svoje myšlienky je schopný vyjadriť lepšie a citlivejšie voči intuícii poslucháča alebo širšieho publika.

Neverbálne signály sa manifestujú najmä ako fyzické prejavy. Z dôvodu výraznej rozdielnosti ľudí a ich osobností podlieha aj analýza a interpretácia ich fyzických prejavov rozmanitosti. Na jednej strane preto môžeme tvrdiť, že každá reč (jazyk), ale aj reč tela si vytvára svoj systém, ktorý sa dokážeme naučiť, resp. ho napodobňujeme (cudzí jazyk, ktorý sa učíme), na druhej strane môžu byť jednotlivé systémy definované kultúrou, pretože neverbálna komunikácia je do značnej miery ovplyvnená kultúrnym prostredím, v ktorom sa odohráva. Práve pravidlá správania sa v konkrétnej kultúrnej oblasti stanovujú napríklad aj to, aká miera dotykov je prípustná, alebo aká je optimálna diskretná fyzická vzdialenosť. Neverbálne znaky delíme ďalej na univerzálne (úsmev – vyjadrenie pozitívnej emócie; zdvihnuté obočie – vyjadrenie údivu) a špecifické, používané v rôznych kultúrach (Nákonečný, 2000).

² Gestá, mimika, postoj, pohľad (prirodzené pohyby, ktoré človek vykonáva ako nepodmienený reflex).

³ Gesta podmienené kultúrou (pozdrav spravidzaný poklonou, bozkávanie rúk a pod.).

Pojem neverbálnej komunikácie a neverbálnych znakov je spájaný s mnohými odvetviami. V psychológii hovoríme o medziľudskej komunikácii a vyjadrení myšlienok pomocou komunikačných prostriedkov a ustáleného systému znakov. V umení hovoríme o komunikácii medzi autorom a pozorovateľom, kde je vyjadrenie znakov, symbolov prezentovaných pozorovateľom závislé od výberu autora. V teórii kultúry J. M. Lotmana pochádzajú kľúčové momenty pri posudzovaní uvedeného hľadiska zo sociálnej dynamiky a kultúrnej semiózy,⁴ pričom dôraz kladie najmä na dynamické interakcie, ktoré formujú systém pomocou kultúry a spoločnosti, tá dáva znaku vlastný obsah, a nie ten, ktorý je predurčený, keďže znak, ktorý je charakterizovaný vo všeobecnosti, môže pozorovateľovi indikovať na základe kontextu semiotiky individuálnej kultúry iný, resp. rozdielny obsah. J. M. Lotman teda definuje znak tak, že ide o priradený zmysel na základe individuálneho posúdenia a prisúdenia hodnoty (Lotman, 2015).

Spojivom medzi teóriou individuálneho udeľovania zmyslu a medzi sociálnou semiotikou môže byť práve výsledok rozširovania a poznania oboch sfér, preto vznikol hybridný názov – sociálny konštruktivizmus,⁵ v rámci ktorého sa zastáva názor, že jednotlivci mentálne konštruujú svet (vytvárajú jednotlivé systémy), ale robia tak väčšinou na základe kategórií poskytovaných sociálnymi vzťahmi. Uvedeným sa zaoberá sociálna semiotika. Ide o proces priradovania rôznych znakov k predmetom, javom, pojmom a osobám, ktorý vzniká na základe príslušnosti k určitým sociálnym skupinám a vrstvám. Teória sociálnej semiotiky sa opiera o to, že práve socium (spoločnosť) je zdrojom generovania významov. Zahŕňa v sebe všetky významy vo všetkých formách, ktoré vznikajú v sociálnom prostredí a na základe sociálnych interakcií. Je dôležité poznamenať, že sociálna semiotika sa zaoberá skôr vytváraním znakov ako procesom používania znakov.

Veda o znakoch – semiotika – sa zaoberá znakovým systémom, ktorý využívame pri komunikácii. Okrem prirodzeného systému – jazyka, využívame aj mimojazykové systémy, pozostávajúce z množstva znakov, znakových sústav, symbolov, signálov a symptómov. Znak je názorná interpretácia skrytého obsahu. Význam znaku a jeho podstatu objasňuje aj jeden z významných lingvistov a filozofov F. de Saussure. Práve pod jeho vplyvom sa na jazyk začalo nazerať ako na systém znakov, medzi ktorými sú určité vzťahy. Zároveň platí, že znak nefunguje izolovane, ale aj spolu s ďalšími systémami, ktoré podrobnejšie definujú charakter určitého znaku využitého priamo v komunikácii, pričom v jednom systéme sa koncentrujú prvky podobného charakteru. Kooperácia medzi znakmi odlišnej povahy však nie je vylúčená. Príkladom je aj znakový systém číslíc (desiatková sústava), ktorý je limitovaný, no kombináciou jednotlivých znakov vzniká kvantum prvkov v číselnom systéme. Práve táto vlastnosť, kvantita, je charakteristická pre znaky (Černý, 1996).

Semiotika so sociálnym predmetom skúmania analyzuje vnímanie znakov prostredníctvom spoločnosti. Dôraz kladie na všeobecný (prípadne globálny) význam, pričom akcent na potenciálny individuálny význam je sekundárny.

G. Kress definuje navyše aj multimodálnu sociálnu semiotiku, ktorá skúma semiózu, teda vytváranie významu vo vzťahoch ku každému komunikačnému prostriedku. Autor ne-definuje multimodálnosť celkom ako typickú teóriu, pretože podľa neho v multimodálnosti je podstatný práve opis vzájomného vplyvu medzi jednotlivými módmí.⁶ Inak povedané,

⁴ Ide o jav, keď niečo funguje ako znak a stáva sa znakom, ide o predmet semiotiky.

⁵ Svet je konštruovaný na základe sociálnych vzťahov.

⁶ Mód je zdroj, resp. oblasť, z ktorej čerpá znaky.

multimodálnosť poukazuje na oblasť, v ktorej sa pohybujeme, a na oblasti, ktoré ešte chceme skúmať. Ak je nejaký objekt preskúmaný v rámci jednej oblasti, je prirodzené začať ho skúmať aj pomocou inej oblasti, a zároveň integrovať a prepojiť poznatky do inej sféry pozorovania a skúmania (Kress, 2010).

Sociálny, kultúrny a z toho vyplývajúci semiotický svet každého spoločenstva závisí od toho, ako je oceňovaný a na akej úrovni sú rozvíjané spôsoby prijímania a vytvárania významov. Z pohľadu semiotiky ide o to, že človek, ktorý je nevidiaci alebo nepočujúci, bude prijímať svet úplne iným spôsobom, resp. dané prevedenie jednotlivých skupín znakov sa vníma inak, ako ho percipujú tí, ktorí vidia alebo počujú (Kress, 2010).

Rôzne spoločenstvá zaplňajú svoj priestor a svoj spoločenský svet rôznymi pomenovaniami, a teda to, čo by malo byť pomenované a definované, dostane svoj názov, resp. je mu pridelený istý konkrétny znak, ktorý je zaužívaný v určitom móde (v neverbálnej komunikácii gesto, vo vizuálnom móde je istým spôsobom zobrazené/vyobrazené). Táto potreba sa môže v mnohých spoločnostiach zhodovať, avšak nejde o stabilný jav zhody, a preto vznikajú „problémy“ naprieč všetkými módmi. Odhliadnuc od tohto sa gesturálny a celkovo vizuálny mód považujú za najviac jednoznačné (Atkin, 2023, online).

Neverbálna komunikácia ako mód je definovaná hlavne sociálnou semiotikou opísanou vyššie. Ide o spôsob vnímania komunikátu neverbálnej komunikácie ako súbor znakov, zaraďujúc ich do módu vizuálneho a auditívneho, čím je možné umocniť efekt, pridať zmysel prenášaný nielen prostredníctvom verbálnej časti (ktorú vnímame jedným z našich zmyslových orgánov).

Kinestetický mód – pohybový mód, súčasťou ktorého je GESTURAL – čiže gesturálny mód, keďže diskurz je postavený na presvedčení publika, sa primárne zameriava na kognitívny, emocionálny alebo estetický efekt, resp. na všetky uvedené aspekty spolu, pretože v masovej komunikácii čoraz častejšie dochádza k doplneniu alebo nahradeniu textu/verbálneho prejavu vizuálnym aspektom. Hovorený text je sprevádzaný gestami, zatiaľ čo moderný dizajn prezentovania (napríklad výrobkov) zahŕňa nielen to, ako vyzerajú a znejú, ale dokonca aj to, ako voňajú (Serafini, 2002).

K vizuálnemu módu prináleží funkčnosť a taktiež efektívnosť. Vizuálne kódy ako dominantné prvky štruktúry sú založené najmä na psychologickom pôsobení na percipienta. Ide často o neuvedomovaný vplyv, keďže príjemca ho chápe prirodzene ako celok, ktorý nečlení a má tendenciu do veľkej miery ovplyvniť človeka, najmä emocionálnu rovinu (menej však už tú rovinu, ktorú vníma prostredníctvom počúvaného textu). Vizuálne kódovanie bolo využívané už v dávnej minulosti, po čiastočnom útlme v jeho používaní sa aj zásluhou vedy opäť poukázalo na silné stránky tejto formy, s čím úzko súvisí aj vytváranie rozsiahlych systémov kódov, ktoré nám pomáhajú efektívnejšie uskutočňovať komunikáciu (Serafini, 2002).

Jedným zo smerodajných módov pri multimodálnej analýze v rámci neverbálnej komunikácie je vizuálny mód (spojený s vizuálnou analýzou), ktorý tradične prevládal v mediálnych alebo kultúrnych sektoroch a vedných disciplínach. Autori ako G. Kress a T. van Leeuwen rozvíjajú svoj vlastný model analýzy, ktorý poskytuje určitý druh precízneho a viac systematického opisu, ktorý charakterizuje jazyk kritickej analýzy diskurzu. Títo autori začínajú vnímať, ako je možné jazyk, obrázky a ďalšie komunikačné módy kombinovať tak, aby vytvárali zmysel (Kress, 2010).

Multimodalita kombinuje niekoľko (resp. niektoré) z módov v jednom médiu. Ide o použitie (alebo kombináciu) viacerých komunikačných kanálov (v tomto prípade verbálnej a neverbálnej komunikácie) na odovzdanie a prenos informácií. Vo všeobecnosti poznáme päť základných módov,⁷ ktoré sa viažu na naše zmyslové orgány, čím je zadefinovaný ich mimojazykový parameter (Forceville – Urios-Aparisi, 2009). A. A. Kibrik však definuje iba dva módy, a to sluchový a zrakový (Kibrik, 2018).

Módy preto považujeme za akési indikátory, resp. ich vnímame ako súbory znakov, ktoré sú zahrnuté do jedného konkrétneho módu na základe toho, ktorým zmyslovým orgánom ho vnímame. Okrem toho ich považujeme aj za sociálne signifikantné, pretože sú vo všeobecnosti vnímané aj samotnou spoločnosťou (Kress, 2010; Serafini, 2002).

V tejto súvislosti preto hovoríme aj o komplementarite a vzájomnom dopĺňaní jedného módu druhým. Využitím a kombináciou dvoch alebo viacerých módov dokážeme vyjadriť určitú informáciu a taktiež ju doplniť podprahovými znakmi (Fast, 1978). Na tomto princípe je založená aj teória multimodality, zameriavajúca sa na to, ako ľudia medzi sebou komunikujú a interagujú, a to nielen prostredníctvom písania (vizuálna forma), ale aj prostredníctvom rozprávania, gest a pohľadu (využívajúc viaceré módy súčasne).

Multimodálna analýza si všíma jednotlivé módy, ktoré v sebe kombinuje komunikát, pričom každý jeden mód sa analyzuje nielen samostatne, ale aj v súvislostiach a vo väzbách, ktoré sa pri tejto analýze ukazujú. Ide o použitie viacerých komunikačných kanálov (kombináciou) na odovzdanie/prenos informácií.

Ak hovoríme o modálnosti, v jazykovede ide o spôsob vyjadrovania vzťahov medzi hovoriacim a obsahom výpovede, ako aj medzi obsahom výpovede a realitou. Preto, ako tvrdí M. Fairclough, chápanie diskurzu by malo byť trojdimenzionálne: okrem textu, bez ohľadu na to, či ide o hovorenú alebo písanú formu, by sme mali sledovať diskurznu a taktiež socio-kultúrnu prax.

Jedným z hlavných bodov, na ktoré sa sústreďia kritickí lingvisti, je nedostatočné prepojenie medzi jazykom a ideológiou. Kritickí diskurzni analytici preto hľadajú a vyvíjajú metódy a teórie, ktoré by mohli lepšie zachytávať vzťahy (medzivzťahy), osobitne tie, ktoré odhalia ideologický vklad vo výpovedi. Kritická analýza diskurzu je otvorená politickým intervenciám a taktiež sociálnym zmenám (Serafini, 2002).

Z uvedených poznatkov vyplýva, že zámerom analýzy by malo byť akési hodnotenie nielen jednotlivých aspektov selektívne, ale aj v ich súčinnosti. Taktiež by mali byť porovnávané na úrovni reálnosti, kľúčového faktoru vplyvu. Preto ak spojíme termíny a jednotlivé analýzy, teda multimodálnu a kritickú analýzu, môžeme zadefinovať aj termín multidimenzionálna analýza, ktorá zvyšuje stupeň porozumenia informáciám a umožňuje určiť a odhaliť trendy, príležitosti a najsť slabé i silné miesta, ktoré komunikátor používa.

LITERATÚRA

- ATKIN, Albert. 2023. *Peirce's Theory of Signs* [online]. The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring Edition), 2023 [cit. 07. 06. 2024]. Dostupné na: <https://plato.stanford.edu/entries/peirce-semiotics/>.
- ČERNÝ, Jiří. 1996. *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia, 1996. ISBN 80-85885-96-4.

⁷ Vizualný mód, auditívny mód, čuchový mód, gustatorický mód, taktilný mód. Viac Forceville – Urios-Aparisi, 2009, s. 22.

- FAST, Julius. 1978. *Body Language*. London: Pan Books Ltd., 1978. ISBN 0-330-02826-6.
- FORCEVILLE, Charles – URIOS-APARISI, Eduardo. 2009. *Multimodal Metaphor*. Berlin: Mouton The Gruyter, 2009. ISBN 978-3-11-020515-2.
- HARTL, Pavel. 2004. *Stručný psychologický slovník*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-803-1.
- KIBRIK, Andrej Aleksandovič – FEDOROVA Oľga Viktorovna. 2018. *K voprosu o strukture multimodal'nogo diskursa*. Moskva: Institut jazykoznanija RAN, 2018.
- KOLŠANSKIJ, Gennadij Vladimirovič. 2005. *Paralingvistika*. izd. 2-e. Moskva: URSS (OOO Lenand), 2005. ISBN 5-484-00176-5.
- KREJDLIN, Grigorij Efimovič. 2002. *Neverbal'naja semiotika. Jazyk tela i jestestvennyj jazyk*. Moskva: Novoje literaturnoje obozrenije, 2002. ISBN 5-86793-194-3.
- KRESS, Gunther. 2010. *Multimodality. A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication*. London – New York: Routledge, 2010. ISBN 978-0-415-32061-0.
- LABOV, William. 1972. *Language in the Inner City. Studies in the Black English Vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972. ISBN 978-0-8122-1051-4.
- LOTMAN, Jurij Michajlovič. 2015. *Semiotika filmu a problémy filmovej estetiky*. Bratislava: Slovenský filmový ústav, 2015. ISBN 978-80-85187-51-9.
- MEHRABIAN, Albert. 1981. *Silent messages. Implicit communication of emotions and attitudes. Second edition*. Belmont, California: Wadsworth, 1981. ISBN 0-534-00910-7.
- MISTRÍK, Jozef. 1998. *Pohyb ako reč*. Bratislava: Národné divadelné centrum, 1998. ISBN 80-222-0267-3.
- NÁKONEČNÝ, Milan. 2000. *Lidské emoce*. Praha: Academia, 2000. ISBN 80-200-0763-6.
- NAKONEČNÝ, Milan. 2001. *Sociální psychologie*. Praha: Academia, 2001. ISBN 80-2000-690-7.
- SERAFINI, Frank. 2002. *Beyond the Visual*. New York: Teachers College Press, 2022. ISBN 978-0-8077-6684-2.

.....

Mgr. Nina Lacová
 Katedra rusistiky a východoeurópskych štúdií
 Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
 Gondova 2
 811 02 Bratislava 1
 Slovenská republika
 nina.lacova@uniba.sk